

Час виникнення українського козацтва

Анатолій Поух

Не менш складним, ніж з'ясування витоків козацтва, є визначення часу його появи. Про те, що козацькі ватаги гуляли в Криму вже в XIII столітті, говориться в замітках грецького автора Синаксара 1308 року (Сугдея) опублікованих у середині XIX ст. В них говориться: „Того ж дня сконав раб божий Алмалчу, Самоків син, леле, молода людина, що його закололи козаки”[4, с.613]. А польський історик М. Стрийковський зазначав, що волинські козаки існували вже в XII ст., проте він не дає аргументації свого твердження [6, т.1, с.15].

Перші згадки про козаків, як мобільну воєнізовану та войовничо налаштовану людність у південних степах, з'являються вже в 60-70-х роках XV ст. Про них повідомляє польський історик Ян Длугош: „У 1469 р. велике татарське військо, набране з утікачів, розбійників, вигнанців, яких звать вони своєю мовою козаками, під проводом хана Маняка, напало на землі Польської Корони” [5, т.5, с.530]. В цей час зустрічаються також згадки про татарських козаків, які несли конвойну службу в Кафі та займалися пограбуванням і розбоєм у причорноморських степах. Татарські козаки згадуються і в Статуті Генуезьких колоній 1499 року. У 1474 році козаки татарського царевича Касима пограбували у степах купецький караван. М.С. Грушевський писав, що у джерелах зафіксовано скарги купців із міста Кафи, яких часто грабували войовничі степові здобичники [9, т.7, с.79]. М.С. Грушевський звернув увагу на те, що у літописних джерелах під 1444 р. згадуються козаки, які брали участь у битві проти татар під час їх нападу на Рязань [9, т.7, с.77].

Польський хроніст М. Бельський також писав, що в XIV ст. на східних кордонах Польщі існувала людність, за своїм життєвим укладом близька до козаків. У 1489 р. козаки були провідниками війська королевича Яна Ольбрахта, який переслідував татар, що вдерлися на Поділля [7, т.2, с.855]. Це

повідомлення М. Бельського можна було б вважати першою писемною згадкою про українських козаків, бо вони добре орієнтуються на Поділлі. Однак, М. Грушевський взяв під сумнів твердження М. Бельського на тій підставі, що на сторінці 991 його хроніки перші повідомлення про козаків він датує вже 1516 роком. Говорячи про похід хмільницького старости Предслава Лянцкоронського на Белгород-Дністровський (Аккерман) із загоном козаків, М. Бельський вказує, що “лише з цього часу з’явилися у нас козаки”. [7, т.2, С.991]. Можливо, цю неузгодженість можна пояснити тим, що в першому випадку мова, очевидно, йшла про козаків як про вільних людей, а в другому – про козаків на службі у польської корони.

Питання про час появи українського козацтва набуло значення наукової проблеми в українській історіографії першої половини ХІХ ст., зокрема в перших загальних працях з історії України. Д.М.Бантиш-Каменський в роботі “Історія Малої Росії” про походження українського козацтва писав: “Початок козаків, які жили за дніпровими порогами, приховується в невідомості. Всі розшуки вчених про їх походження засновані на одних здогадках. Вони ніколи не складали окремого народу; подібно римлянам зобов’язані своїм існуванням війні. Не можна достовірно визначити час їх появи в цих місцях, але це сталося не раніше ХV століття” [8, с.64]. Дослідник намагався дати відповідь на питання: звідки вони взялися; чому в їх рисах є відбиток азійського походження; чому говорять мовою слов’янською; чому сповідують віру грецьку? Д.М. Бантиш-Каменський вважав, що козаки переселилися за Дніпро з Кавказу, звідти, де мешкали черкеси, народ войовничий, схильний до набігів. “Беручи у своє співтовариство всіх збіглих людей і, по сусідству з південною Росією, збільшили число своє нашими співвітчизниками – писав дослідник ХІХ ст. Час звів з лиця землі корінних переселенців, але товариші їх, зберігаючи назву Черкас, природню мову та віру батьків (яку тоді сповідували також і черкеси), вправляючись у безперервних битвах з татарами, крадучи у ординців жінок і дочок, передали нащадкам риси азійські, які притаманні запорожцям” [8, с.64-65]. Історик

звернув також увагу на те, що міста Черкаси на Дніпрі та Черкаськ на Дону з'явилися майже в один час, а також на назву "черкаси", якою у справах Колезького Архіву іменуються запорожці та донці [8, с.65]. Але автор не пояснює, чому і коли була прийнята, крім назви, вся військова термінологія на тюркській лінгвістичній основі.

Проблему виникнення українського козацтва розглядав інший провідний український історик першої половини XIX ст. Микола Андрійович Маркевич у ґрунтовній праці "Історія Малоросії". На думку М.А. Маркевича, запорозьке козацтво поставало якщо не три, то не менше двох разів. В перший раз – після завоювання південної Русі монголами, коли ватаги безпритульних скитальців, які віддалилися з попелищ своєї рідної землі, оселилися на дніпрових островах: "Там, без жінок та дітей, харчуючись звіриними та рибними ловами, турбуючи набігами ворогів віри та батьківщини, вони прийняли ім'я зниклого, але знаменного війська козаків та черкас (чорних клобуків і торків)" [11, с.16]. М.А. Маркевич писав, що з 1401 р. в Україні з'являються городові козаки, не пояснюючи їх походження. Потім з'ясовується, що на дніпрових островах жили козаки на початку XVI ст., але вони були розпорошені та невлаштовані: переходили з місця на місце, не мали постійної організації. Першим справжнім організатором їх був Остафій Дашкович, якого вони обрали кошовим. Про О.Дашковича згадують всі літописи і хроніки. Організовані козаки були після 1511 року, тобто після Пйотрківського сейму, на якому Дашкович захищав думку про необхідність заснування постійної сторожі проти татар біля дніпрових порогів [11, с.16-33].

Існує й така точка зору, висловлена відомим українським етнографом XIX ст. Петром Єфименком, що українські козаки з'явилися на ціле століття пізніше російських. Спочатку козаки стали відомі на Волзі, Дону та у Рязані в 1444 році. Але за розбій у князівствах Курському та Мещерському, нібито, вони були вигнані звідти ще на початку XVI ст. й пішли на Запорожжя, де на островах вони могли знайти залишки чорних клобуків, половців та інших,

зійшлися з ними і утворили дніпровське козацтво [10, с.584].

М. Грушевський, коментуючи перші згадки про козаків, зазначав, що хоч вони трапляються в XIV ст., однак, очевидно, мова йде про татарських козаків чи козаків іншої народності. Повідомлення, у яких говориться саме про українських козаків, з'являються лише в 90-х роках XV ст. [9, т.7, с.78]. У 1492 р., реагуючи на скаргу Менглі-Гірея про пограбування його корабля в пониззі Дніпра, під Тягинєю, та інші “безчинства” киян і черкасців, великий литовський князь Олександр пообіцяв з'ясувати цю справу “межи козаки” [13, с.258]. Низка подальших згадок про козаків пов'язана з їхніми нападами на чужоземних послів і купців. Кримінальний характер цих звісток почасти обумовлений природою джерела, з якого вони запозичені. Це дипломатичне листування, де значне місце відводилося викладу сторонами взаємних претензій, пов'язаних з порушенням норм мирного співжиття. Про українських козаків також повідомляє кримський хан Менглі-Гірей в ярлику великому князю Московському Івану III. В ньому вказується, що в 1493 році ханського посла, що повертався з Волощини до Криму, біля Дніпрового перевозу “...из Черкасского городка козаки потоптали, все поломали, пеша оставили” [2, т.2, с.237]. Очолював загін козаків черкаський староста князь Богдан Глинський, який разом з козаками неодноразово влаштовував походи на Кримське ханство та руйнував татарські фортеці в Причорномор'ї [3, т.6, ч.1, с.168].

У пам'ятках української мови термін “козак” засвідчується у 1499 році. Так, в “Актах, які відносяться до історії Західної Росії”, говориться: “Котрыи козаки в верху Днепра... рыбы привозят... тогда мает осмыник воеводин то осмотри й обмытити” [1, т.2, с.158]. Простежується вживання в Україні терміну “козак” і стосовно представників кримсько-татарських та ногайських козацьких ватаг (1551 р.): “Козаки Белгородские двадцать и чотыри чоловеки хочуть до земли Московское ити... То есть имена тых козаков: Ясе-ходжа, Бокайчик, Карача-акгай” [1, т.2, с.194].

Стосовно питання про час виникнення запорозького війська також досі

немає одностайної думки, як і про те, які козаки з'явилися першими – городові чи січові. П. Єфименко вважав, що спочатку були тільки городові козаки, які жили в межах Київської землі. Ці козаки знаходились під головним управлінням київського воєводи та українських старост: київського, черкаського і канівського. В XV і XVI століттях вони вже виходять щорічно на південь для лову риби та звіра, час від часу з'являються там для нападу на татар, але завжди восени повертаються додому. Згодом частина городових козаків без наказу й відома короля та українських старост віддалилася з України на пониззя Дніпра і почала нападати на підданих турецького султана та кримського хана [10, с.585]. У 1568 році литовський великий князь Сигізмунд-Август звертається до низових козаків з універсалом, яким наказує їм повернутися до замків та міст [3, т.1, с.4].

Інша точка зору, яку репрезентував анонімний автор статті в “Київській старовині”, полягає в тому, що спочатку українські козаки являли собою бродячий елемент, який не має постійної осілості. Час від часу вони з'являлись в окраїнних містах у якості тимчасових відвідувачів. В опису черкаського замку 1552 року знаходимо: “Окрім осілих бояр і міщан бувають у них (тобто у черкасців) прихожі козаки; цієї зими було їх разом о пол-третяста”. Саме так в опису канівського замку, який відноситься до того ж часу, зазначається: “А крім того буваєть там людей прихожих, козаков неосілих, а биває їх не равно завжди...”[12, с.588].

З наведених вище повідомлень та думок дослідників можна зробити такі висновки. По-перше, українське козацтво вже з середини XV ст. займало певний територіальний ареал, а саме – правобережні порубіжні території і, насамперед, Середнє Подніпров'я. По-друге, українські козаки виступають у різних іпостасях – степових промисловців, свавільних здобичників, членів дружини прикордонного старости. По-третє, поруч з українським християнським козацтвом існує козацтво татарське. По-четверте, початково козацтво формувалося з вільного люду, не визнаючи над собою жодної влади, а вже після організаційного реформування у XVI ст. виділяється

козацтво городове, яке пізніше стає реєстровим, і низове – запорозьке.

Використані джерела та література

1. Акты относящиеся к истории Западной России: В 3-х т. – СПб., 1846. – Т.2. – 320 с.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России: В 15 т. – СПб., 1865. – Т.2. – 287 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве: В 35 т., 8 ч. – К., 1883. – Т.6. – Ч.1. – 938 с.
4. Заметки XII – XV веков, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей – Одесса, 1863. – Т.5. – С. 595 – 628.
5. Długosz J. Senioris canonici Cracoviensis. Opera Omnia cura A. Przewdziecki. – Krakow, 1881. – Т.5. – 620 s.
6. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka I wszyskciey Rusi Macieya Struykowskiego. - Warszawa, 1846.
7. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856.
8. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – 656 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991.
- 10.Ефименко П. Откуда взялись запорожцы // Киевская старина. – 1882. - № 12. – С. 583-593.
- 11.Маркевич Н.А. История Малороссии. – М., 1842. – 387 с.
- 12.Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. - № 9. – с. 580-608; № 10. – с.27-50.
- 13.Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.